

ΔΕ 12: Η ΗΘΙΚΗ ΑΡΕΤΗ

Η λογική πορεία της σκέψης του Αριστοτέλη που τον οδηγεί στον ορισμό της Αρετής

Η ηθική και το έθος

1^η Ενότητα: Τα είδη της αρετής – Οι ηθικές αρετές και το «ἐθίζειν»

Διανοητική

Ηθική

οὔτε φύσει – οὔτε παρὰ φύσιν

πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι – τελειούμενοι δὲ διὰ τοῦ ἔθους

2^η Ενότητα: Οι επίκτητες ιδιότητες προῖόν «ἔθους». Το «ἐθίζειν»

στις τέχνες

στις ηθικές αρετές

3^η Ενότητα: Το «ἐθίζειν»

στην πολιτική αγωγή των πολιτών από τους νομοθέτες

στην αγωγή γενικότερα των ανθρώπων

Από το ἔθος στην ἔξιν, έννοια γένους της αρετής

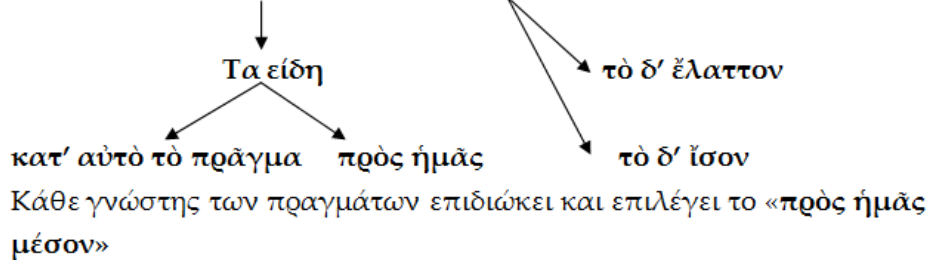
4^η Ενότητα: Το «ἐθίζειν» οδηγεί στην «ἔξιν». Κατά λογική συνέπεια από την ποιότητα του «ἐθίζειν» εξαρτάται η ποιότητα της ἔξεως.

5^η Ενότητα: Τα συναισθήματα της ηδονής ή της λύπης από τις ηθικές επιλογές μας στην πράξη είναι τα κριτήρια διαμόρφωσης των ἔξεων. Η ορθή παιδεία ορίζεται ως αγωγή στο «χαίρειν τε καὶ λυπείσθαι οἷς δεῖ».

6^η Ενότητα: Η εντελέχεια και η αποτελεσματικότητα στην ολοκλήρωση του φυσικού προορισμού κάθε πράγματος συνιστούν τα κριτήρια της ποιότητας της ἔξεως. **Η ενάρετη ἔξη κάνει τον άνθρωπο αγαθό και τα ἔργα του καλά.**

Η ἔξις ως μεσότητα ἢ ἡ ειδοποιός διαφορά της αρετῆς ἀπὸ τις ἄλλες ἔξεις

7^η Ενότητα: Η ἔννοια της μεσότητος

8^η Ενότητα: Η μεσότητα ως στόχος των διάφορων ειδικοτήτων.

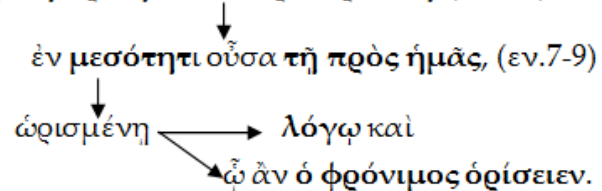
Αναλογικά η μεσότητα είναι στόχος και της ηθικής αρετῆς (ἡ υπερβολή, ἡ ἔλλειψη και τὸ μέσον στα «πάθη και στις πράξεις»).

9^η Ενότητα: Η ηθική αρετή ως μεσότητα ορίζεται ἀπὸ τὴν τήρηση του «δέοντος» (ὅτε δεῖ και ἐφ' οἷς και πρὸς οὓς και οὐ ἔνεκα και ὡς δεῖ,) στα πάθη και στις πράξεις.

Κατὰ συνέπεια ἡ αρετή είναι ἓνα εἶδος μεσότητος

Ο ορισμός της ηθικής αρετῆς

10^η Ενότητα: Ο ορισμός της αρετῆς: ἡ ἀρετὴ > ἔξις προαιρετική, (εν.1-6)

A) «Διττής δὴ ... ἀπὸ τοῦ ἔθους.» ΤΑ ΕΙΔΗ ΤΗΣ ΑΡΕΤΗΣ ΚΑΙ Η ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΟΥΣ

Γενετικός ορισμός της διανοητικής και ηθικής αρετής

Κυρίαρχη έννοια στο δεύτερο βιβλίο των *Ηθικών Νικομαχείων* είναι η **αρετή**. Στην αρχαία ελληνική σήμαινε την **ικανότητα, την υπεροχή, την ανωτερότητα, την τελειότητα των ανδρών, την ευγενική καταγωγή, προτέρημα, αξιότητα, πλεονέκτημα, ευψυχία, ανδρεία, δύναμη, πνευματικά και ψυχικά χαρίσματα, ψυχικό μεγαλείο, αγνότητα ψυχής, τα χαρίσματα εν γένει του ανθρώπου, ιδιότητα**. Έτσι, μιλάμε για την αρετή του πολεμιστή, του ρήτορα, του αλόγου, του ματιού (όλα αυτά θα αναφερθούν από τον Αριστοτέλη σε επόμενες ενότητες). Δεν είχε, επομένως, καθαρά ηθικό περιεχόμενο, όπως σήμερα, γι' αυτό και στο κείμενο προσδιορίζεται από τα επίθετα **διανοητική** και **ηθική**.

Η πορεία της σκέψης του Αριστοτέλη στο συγκεκριμένο απόσπασμα έχει ως αφετηρία προηγούμενη θέση του σχετικά με τα είδη της αρετής. Η πληροφορία ότι η αρετή διαιρείται σε διανοητική και ηθική υποτάσσεται στην κύρια ιδέα του αποσπάσματος που αναφέρεται στον γενετικό ορισμό* της ηθικής αρετής. Άλλωστε η λογική υπόταξη προκύπτει και από τη συντακτική υπόταξη, καθώς η μετοχή «Διττής δὴ τῆς ἀρετῆς οὔσης» είναι αιτιολογική και γενική απόλυτη.

Ο Αριστοτέλης προκρίνει την απόδοση των γενετικών γνωρισμάτων προκειμένου να ορίσει τα δύο είδη της αρετής. Έτσι ορίζει τα δύο είδη της αρετής με βάση τον τρόπο, με τον οποίο παράγονται και αναπτύσσονται.

Είδη αρετών	Διανοητικές επιστήμη, νους, σοφία, τέχνη και φρόνηση	Ηθικές ανδρεία, σωφροσύνη, δικαιοσύνη κ.ά.
Μέρος της ψυχής στο οποίο αντιστοιχούν	Το «λόγον ἔχον»	«ἐπιθυμητικόν» Το μετέχον και στο «λόγον ἔχον» και στο «ἄλογον» μέρος της ψυχής
Το χαρακτηριστικό τους γνώρισμα	μεταδόσιμες ἔχουν γένεσιν και αύξησιν	επίκτητες Προϋποθέτουν τη φυσική προδιάθεση του ανθρώπου να τις δεχτεί

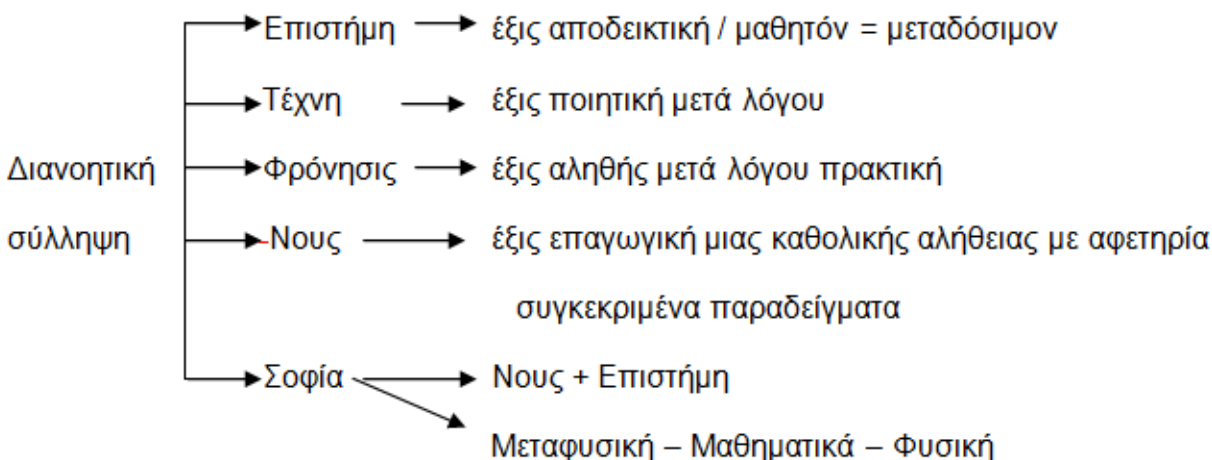
Τρόπος απόκτησης	διδασκαλία (Εμπειρία και χρόνος) Κυρίαρχος ο ρόλος του δασκάλου	ἔθος / το ἐθίζειν Κυρίαρχος ο ρόλος του μαθητή
-------------------------	--	--

*(Οι **ορισμοί** ανάλογα με τον τρόπο με τον οποίο ορίζεται η οριστέα έννοια χωρίζονται σε **αναλυτικούς**, δηλ. παρουσιάζονται τα γνωρίσματα που συνιστούν την ουσία της έννοιας, και σε **γενετικούς ή συνθετικούς**, δηλαδή περιγράφεται η διαδικασία γένεσης της οριστέας έννοιας από τα αναγκαία και ουσιώδη συστατικά της μέρη. Επίσης ανάλογα με το περιεχόμενό τους σε **γραμματικούς / ετυμολογικούς**, όταν δηλαδή η προσέγγιση της οριστέας έννοιας γίνεται με αξιοποίηση των γραμματικών / ετυμολογικών γνωρισμάτων της, και σε **πραγματικούς**, όταν η προσέγγιση γίνεται με αναφορά στα γνωρίσματα του αντικειμένου του ίδιου στο οποίο αναφέρεται η οριστέα έννοια. Στην ενότητα που εξετάζουμε αξιοποιούνται ο γενετικός / πραγματικός και ο γραμματικός / ετυμολογικός ορισμός).

α. Οι διανοητικές αρετές

«ή μὲν διανοητικὴ τὸ πλεῖον ἐκ διδασκαλίας ἔχει καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὔξησιν, διόπερ ἐμπειρίας δεῖται καὶ χρόνου»

Οι διανοητικές αρετές (π.χ. σοφία, φρόνηση, σύνεση) σχετίζονται με τη λογική και ανήκουν, σύμφωνα με τον χωρισμό του Αριστοτέλη, στο καθαρά λογικό μέρος της ψυχής, το «λόγον ἔχον» μέρος. Η διανοητική αρετή συνδέεται με το **νοῦ** που είναι ένα από τα τρία κύρια στοιχεία της ψυχής. Τα άλλα δύο είναι η **αἴσθησις** και η **ὄρεξις**. Οι **νοητικές καταστάσεις** με τις οποίες είναι δυνατόν να προσεγγίσει ο άνθρωπος την αλήθεια είναι οι εξής πέντε:

Παράγοντες που συμβάλλουν στη γένεση και την ανάπτυξή τους είναι κατά κύριο λόγο η **διδασκαλία**, η οποία απαιτεί **εμπειρία** και **χρόνο**. Η φράση «τὸ πλεῖον» (= κατά κύριο λόγο) υποδηλώνει την ύπαρξη κι άλλων παραγόντων που δεν αναφέρονται στο κείμενο. Την κύρια, λοιπόν, **ευθύνη για τη μετάδοσή τους την έχει ο δάσκαλος**. Η διανοητική αρετή δεν ολοκληρώνεται ποτέ, είναι μια **πορεία συνεχούς κατάκτησης της γνώσης**, γι' αυτό και ο Αριστοτέλης επιλέγει τη λέξη «**αύξηση**» που δηλώνει διαρκή καλλιέργεια της διάνοιας.

Η τόσο σύντομη αναφορά στις διανοητικές αρετές οφείλεται στο ότι ο Αριστοτέλης θέλει απλώς να διακρίνει τα δύο είδη αρετής και να τονίσει τις διαφορές τους. Θα αναφερθεί διεξοδικά σ' αυτές στο έκτο βιβλίο.

β. Οι ηθικές αρετές

«ἡ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται»

Ὡς γενικός όρος η «ηθική αρετή» αποδίδει την **τάση ελέγχου ορισμένων συναισθημάτων και ορθής δράσης**. Με τον πληθυντικό αριθμό εννοούμε τον κατάλογο αρετών που αναφέρονται σε συγκεκριμένα συναισθήματα (φόβου, ηδονής, οργής), στις επιδιώξεις του πλούτου και της κοινωνικής αναγνώρισης. Ο Αριστοτέλης διεύρυνε το πλάτος της έννοιας της ηθικής αρετής σε σχέση με τον Πλάτωνα, ο οποίος δεχόταν τέσσερις κύριες ηθικές αρετές, **τη σοφία, την ανδρεία, τη σωφροσύνη και τη δικαιοσύνη**.

Οι ηθικές αρετές (π.χ. η δικαιοσύνη, η σωφροσύνη, η ανδρεία) ανήκουν, σύμφωνα με τον χωρισμό του Αριστοτέλη, στο «**ἐπιθυμητικόν**», στο μέρος δηλαδή της ψυχής που μετέχει και στο «λόγον ἔχον» και στο «ἄλογον» μέρος. Η κατάκτησή τους οφείλεται στον **εθισμό («ἔθος»)**, δηλαδή στη **συνήθεια που διαμορφώνεται με την επανάληψη μιας ενέργειας**. Ὅτι το «ἦθος» (= ο χαρακτήρας) δεν είναι απλώς συναρτημένο προς το ἔθος (= τον εθισμό, τη συνήθεια, την άσκηση σε έναν συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς), αλλά ότι **εξαρτάται σε απόλυτο βαθμό από αυτό**, ήταν μια βαθύτατη πίστη του Αριστοτέλη. Προς το τέλος των *Ηθικῶν Νικομαχείων* μιλώντας για το πόσο δύσκολο είναι να εγκαθιδρυθεί ἦθος **εὐγενές** και ὡς **ἀληθές φιλόκαλον** στις ψυχές των νέων, τονίζει τη σημασία που έχει να «καλλιεργηθεί» τοῖς ἔθεσι, ἀρα με σύστημα και υπομονή η ψυχή του νέου, ὅπως καλλιεργείται η γη, «που θα θρέψει τον σπόρο».

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι **την ευθύνη για την κατάκτηση των ηθικών αρετών την έχει ο ίδιος ο άνθρωπος**. Εξαρτάται μάλιστα σε απόλυτο βαθμό από αυτόν αν θα φτάσει στον στόχο του, αν θα αποκτήσει ἦθος «εὐγενές καὶ φιλόκαλον». Και για να το κατορθώσει, πρέπει να καταβάλει **επίπονη προσπάθεια και αγώνα**, να εθίσει την ψυχή του σε πράξεις ενάρτετες, να την καλλιεργήσει «διὰ τοῦ ἔθους». Τέτοιες απόψεις υποστήριξε και ο Πλάτωνας (*Νόμοι* 792). **Σοφός** λοιπόν γίνεται κανείς κατά κύριο λόγο με τη βοήθεια του δασκάλου, ενώ **αγαθός** γίνεται με τη θέληση και την επιμονή του στην

άσκηση της αρετής. Βέβαια, για να φτάσει στον στόχο του, πρέπει να καταβάλει επίπονη προσπάθεια και αγώνα.

«ὄθεν καὶ τούνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους.»

Συχνά οι αρχαίοι Έλληνες επιχειρούσαν να ετυμολογήσουν τις λέξεις τους, να βρουν δηλαδή την αρχική τους σημασία, επειδή πίστευαν ότι οι λεκτικές σχέσεις αποδίδουν πραγματικές σχέσεις των σημαινομένων, αντίληψη αποδεκτή και από τη σύγχρονη Γλωσσολογία. Το ίδιο έγινε πολλές φορές και με τον Αριστοτέλη, που έχοντας πάθος με την ανακάλυψη των πραγματικών σημασιών των λέξεων και πιστεύοντας ότι είναι σε θέση να τις ανακαλύψει, επιχειρούσε μέσα από την ετυμολογική συγγένεια δύο εννοιών να βρει τη σημασιολογική τους συγγένεια. Ο Αριστοτέλης πίστευε στην ταυτότητα «λέγεσθαι = εἶναι». Αυτό θα πει ότι ο Αριστοτέλης έδινε **οντολογικό περιεχόμενο στις λέξεις**, πίστευε δηλαδή πως **ένα πράγμα «υπάρχει» ή «είναι έτσι», αφού η γλώσσα το εμφανίζει ως «υπάρχον» ή ως «τέτοιας λογής»**. Με απλά λόγια τα πράγματα είναι ακριβώς έτσι όπως τα δηλώνουν οι λέξεις.

Ο Αριστοτέλης αρχίζει τη διερεύνηση της έννοιας «ηθική» συνδέοντάς την ετυμολογικά με τη λέξη «ἔθος». Ο **ετυμολογικός συσχετισμός** των λέξεων «ἦθος» και «ἔθος» είναι σωστός, καθώς το «ἦθος» είναι ο **εκτεταμένος τύπος** του όρου «ἔθος» (J.B.Hofmann, *Ετυμολογικόν Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής*). Οι δύο όροι συμπίπτουν και **σημασιολογικά** και μάλιστα με **σχέση αιτίου - αποτελέσματος**, γιατί το «ἔθος» (= **συνήθεια, έθιμο**) ως **αίτιο οδηγεί στο «ἦθος» (= ο χαρακτήρας) που προκύπτει ως αποτέλεσμα**. Ο χαρακτήρας του ανθρώπου και τα ποιοτικά γνωρίσματά του διαμορφώνονται με τη συνειδητή επανάληψη των ίδιων ενεργειών, με αποτέλεσμα να γίνονται αναπόσπαστο στοιχείο της προσωπικότητάς του. Άλλωστε στην αρχαία ελληνική γλώσσα είχε γίνει ήδη η διάκριση των εννοιών «ἔθος» και «ἦθος». Κατά λογική συνέπεια και ο φιλοσοφικός όρος «ἠθική» παραπέμπει στη μελέτη των ηθών, των αντιλήψεων, των ατομικών και συλλογικών μορφών συμπεριφοράς και των ατομικών και κοινωνικών στάσεων

B) «Ἐξ οὗ καὶ δῆλον... διὰ τοῦ ἔθους.»

ΟΙ ΗΘΙΚΕΣ ΑΡΕΤΕΣ ΑΠΟΚΤΟΥΝΤΑΙ ΜΕ ΤΟΝ ΕΘΙΣΜΟ.

Ο Αριστοτέλης αξιοποιώντας τον ετυμολογικό ορισμό της λέξης «ηθική», συνεχίζει με τη διερεύνηση των στοιχείων που θα του επιτρέψουν να συνθέσει τον γενετικό / πραγματικό ορισμό της έννοιας. Η διερεύνησή του έχει **εμπειρικό χαρακτήρα** και με αναφορά συγκεκριμένων παραδειγμάτων συνάγει τον επίκτητο χαρακτήρα της ηθικής αρετής. Επίσης περνάει από την **καταφατική διατύπωση «ἢ δ' ἠθικὴ ἐξ ἔθους περιγίνεται»** σε μια **σειρά εννέα αποφαιτικών διατυπώσεων, για να αποκλείσει κάθε διαφορετική περίπτωση από την αποδεικτέα**. Με τον τρόπο αυτό ο λόγος του γίνεται επιστημονικότερος, γιατί θα αποδείξει με ακρίβεια και πειστικότητα ότι **η ηθική**

αρετή είναι επίκτητη, αφού πρώτα αποκλείσει τι δεν είναι (Έξ οὗ καὶ δῆλον ὅτι οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται· οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθεῖ ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίξη τις ἄνω ριπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθεῖ. Οὕτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί).

«Έξ οὗ καὶ δῆλον οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»

Οι ηθικές αρετές δεν είναι ἐμφυτες

Ο Αριστοτέλης συνάγει αποφατικό συμπέρασμα από την προηγούμενη ετυμολογική προσέγγιση του ὄρου «ἠθική» και εισάγει τον ὄρο «φύσει» τον οποίο αποκλείει από γενετικό γνώρισμα της ηθικής αρετής. Η συλλογιστική πορεία που ακολούθησε ο Αριστοτέλης είναι η εξής:

- Η λέξη «ἠθική» συνδέεται ετυμολογικά και σημασιολογικά με τη λέξη «ἔθος».
- «ἔθος» είναι ο εθισμός, η συνήθεια που προέρχεται από την επανάληψη.
- Αφού, λοιπόν, η «ἠθική» συνδέεται σημασιολογικά με το «ἔθος», αυτό σημαίνει ὅτι η ηθική, δηλαδή οι ηθικές αρετές, σχετίζονται με τον εθισμό, τη συνήθεια που προέρχεται από την επανάληψη μιας ηθικής ενέργειας.
- Ὅτι, ὅμως, σχετίζεται με τον εθισμό, τη συνήθεια και την επανάληψη είναι ἐπίκτητο χαρακτηριστικό.
- Ἄρα, οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως (αποδεικτέα θέση: «οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»).

Αντίθεση με την παλιά αριστοκρατική αντίληψη

Η θέση του Αριστοτέλη ὅτι η αρετή δεν είναι ἐμφυτη, ἀλλά είναι ἀποτέλεσμα συνήθειας, ἔρχεται **σε αντίθεση με την παλιά αριστοκρατική αντίληψη**. Σύμφωνα μ' αυτή, η αρετή είναι δῶρο της φύσης ἢ των θεῶν, το οποίο τελεσίδικα δίνεται ἢ δεν δίνεται στον ἄνθρωπο τη στιγμή της γέννησής του και είναι προνόμιο των ευγενῶν («τῶν ἀρίστων»). Φυσικά, κληροδοτεῖται και στους ἀπογόνους τους, ἀλλά δεν δίνεται στους πολλούς. Την ἀποψη αὐτή τη συναντάμε σε πολλούς ποιητές (στον Ὅμηρο, τον Τυρταίο, τον Θέογνη, τον Πίνδαρο). Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια της Αντιγόνης προς την Ισμήνη στο ἔργο *Αντιγόνη* του Σοφοκλή: «δείξεις τάχα εἴτε εὐγενῆς **πέφυκας**, εἴτ' ἐσθλῶν κακή». Ἐπίσης, ο Ξενοφώντας στο ἔργο του *Ἀγησίλαος* ἀποδίδει την αρετή του Ἀγησιλάου στην ευγενική του καταγωγή.

«οὐθὲν γὰρ τῶν φύσει ὄντων ἄλλως ἐθίζεται, οἷον ὁ λίθος φύσει κάτω φερόμενος οὐκ ἂν ἐθισθεῖ ἄνω φέρεσθαι, οὐδ' ἂν μυριάκις αὐτὸν ἐθίξη τις ἄνω ριπτῶν, οὐδὲ τὸ πῦρ κάτω, οὐδ' ἄλλο οὐδὲν τῶν ἄλλως πεφυκότων ἄλλως ἂν ἐθισθεῖ.»

Τα παραδείγματα του Αριστοτέλη

Προκειμένου να στηρίξει ο Αριστοτέλης τη θέση του, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως («οὐδεμία τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν φύσει ἡμῖν ἐγγίνεται»), θα χρησιμοποιήσει **δύο γνωστά παραδείγματα παρμένα από τον χώρο της φύσης**: την πέτρα και τη φωτιά.

Η πέτρα πάντοτε θα κινείται με πορεία προς τα κάτω, διότι υπακούει στον φυσικό νόμο της βαρύτητας, που είναι σταθερός και αμετάβλητος.

Η φωτιά πάντοτε θα έχει πορεία προς τα πάνω λόγω της φυσικής ιδιότητας των θερμών αερίων, που επίσης είναι σταθερή και δεν μεταβάλλεται.

Άρα, από τα παραπάνω προκύπτει ότι **οι φυσικοί νόμοι δεν μεταβάλλονται**, όσο κι αν προσπαθήσει κάποιος. Επομένως, εφόσον οι ηθικές αρετές μεταβάλλονται και δεν μένουν σταθερές, όπως τα πράγματα που γεννιούνται με μια ιδιότητα εκ φύσεως, αποδεικνύεται ότι δεν είναι έμφυτες. Έτσι, ο Αριστοτέλης καταφέρνει να αποδείξει τη θέση του μέσα από έναν **επαγωγικό συλλογισμό**.

Και τα δύο παραδείγματα, που ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί επαγωγικά για να συναγάγει γενικό και καθολικό συμπέρασμα, ανήκουν στα **απλά δεδομένα της εμπειρίας**. Δεν θα ήταν υπερβολή να λέγαμε πως κανένας άλλος φιλόσοφος δεν έκανε τα απλά δεδομένα της εμπειρίας, της καθημερινής ζωής, αφετηρία για τη σκέψη του στον βαθμό που το έκανε ο Αριστοτέλης. Σωστά ειπώθηκε ότι η φιλοσοφία του περί τέλους, π.χ., είναι στην πραγματικότητα «θεμελιωμένη πάνω στο εμπειρικό δεδομένο ότι από βελανίδι γεννιέται μια βελανιδιά», ή ότι «η πολιτική του θεωρία αναπτύχθηκε από τους διαλογισμούς του σχετικά με τη ζωή μέσα στο πλαίσιο ενός νοικοκυριού». Πραγματικά, «συχνά ένα μόνο εμπειρικό δεδομένο μπορεί να είναι για αυτόν ικανοποιητική βάση για να προχωρήσει σε μια θεωρία με συνέπειες μεγάλης σημασίας». Δεν ήταν, στα αλήθεια, αυτό το αμείωτο ενδιαφέρον του για τα απλά πράγματα της καθημερινής ζωής που έκανε τον Αριστοτέλη – επαναστατικά πρώτον – μελετητή του κόσμου των ζώων και των φυτών;

Γενικό συμπέρασμα

«Οὐτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν ἐγγίνονται αἱ ἀρεταί, ἀλλὰ πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειουμένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους.»

Το κείμενο ολοκληρώνεται με γενικό συμπέρασμα που μοιάζει, αλλά δεν είναι, αντιφατικό, ότι οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αλλά ούτε και αντίθετα προς αυτή. Ο Αριστοτέλης εννοεί ότι οι ηθικές αρετές δεν είναι έμφυτες, ούτε όμως και αντίθετες με τη φύση, αλλά ο άνθρωπος έχει «δυνάμει», από τη φύση του (πεφυκόσι), την προδιάθεση να δεχτεί την αρετή, ωστόσο γίνεται τέλειος (τελειουμένοις) με τον εθισμό του σε αυτή.

Κατά τον φιλόσοφο, η άσκηση της αρετής είναι δυνατότητα (πεφυκόσι) και όχι χαρακτηριστικό, δοσμένη στον άνθρωπο από τη φύση. Επομένως, ο ίδιος είναι ο μόνος υπεύθυνος για το αν θα φτάσει στην αρετή βελτιώνοντας αδιάλειπτα τη συμπεριφορά

του, διαμορφώνοντας τον χαρακτήρα του, το ήθος του. Η δυνατότητα που του δίνει η φύση μπορεί να γίνει πραγματικότητα, μόνο αν ο άνθρωπος το επιλέξει και το επιδιώξει με προσωπικό αγώνα και άσκηση. Έτσι ο Αριστοτέλης θεωρεί ότι **η κατάκτηση της ηθικής αρετής από τον άνθρωπο εξαρτάται από την προαίρεση, την προσωπική επιλογή του**. Ακόμη, με τη λέξη «τελειούμενοι» ο Αριστοτέλης μας παραπέμπει σ' έναν χαρακτηριστικό όρο της φιλοσοφίας του, το «τέλος», που σημαίνει την ολοκλήρωση, την επίτευξη του ύψιστου σκοπού. Θεωρεί, δηλαδή, τις ηθικές αρετές το μέσο, με το οποίο ο άνθρωπος θα φτάσει στην ολοκλήρωσή του, στο ξεπέρασμα της ζωώδους φύσης του και στην κατάκτηση της ευδαιμονίας. Επιπλέον, η παρατακτική, αντιθετική σύνδεση των μετοχών **«πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς, τελειούμενοι δὲ διὰ τοῦ ἔθους»** προετοιμάζει την αναφορά στο χαρακτηριστικό ζεύγος των αριστοτελικών εννοιών **«δυνάμει και ἐνεργεία»** οι οποίες αναφέρονται στην επόμενη ενότητα. Ο άνθρωπος έχει τη φυσική προδιάθεση να δεχθεί τις ηθικές αρετές (πεφυκόσι μὲν ἡμῖν δέξασθαι αὐτάς = εν δυνάμει κατάσταση), αλλά η τελειοποίησή του σε αυτές θα γίνει με τον εθισμό (τελειούμενοι δὲ διὰ τοῦ ἔθους = εν ἐνεργεία κατάσταση) και εφόσον βέβαια το έχει επιλέξει.

ΟΡΟΙ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Στο κείμενο αυτό μπορούμε να εντοπίσουμε πολλούς όρους χαρακτηριστικούς της αριστοτελικής φιλοσοφίας:

γένεσις: η δημιουργία

αὔξησις: η ανάπτυξη, η διαμόρφωση και εξέλιξη

ἔθος: ο εθισμός, η συνήθεια, ο τρόπος συμπεριφοράς, που καθιερώνεται με την επανάληψη

φύσις: ο κόσμος και οι νόμοι που τον διέπουν

φύσει: ο εκ φύσεως, ο ἐμφυτος, τα εγγενή χαρακτηριστικά του ανθρώπου

διανοητική ἀρετή: η αρετή που σχετίζεται με το «λόγον ἔχον» μέρος της ψυχής (πχ. η φρονηση, η σοφία, η σύνεση)

ἠθική αρετή: η αρετή που ανήκει στο «ἐπιθυμητικόν» μέρος της ψυχής και περιγράφει τον χαρακτήρα του ανθρώπου

τελειούμενοι: η τελείωση, η ολοκλήρωση, η επίτευξη του ύψιστου σκοπού, της ευδαιμονίας.

ΑΙΣΘΗΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Στο κείμενο αυτό παρατηρούμε ότι το ύφος του Αριστοτέλη είναι στοχαστικό, λιτό, σαφές και ακριβές. Κυριαρχεί η αντικειμενική και εναργής επιχειρηματολογία και ο επιστημονικός λόγος. Αποφεύγει σκόπιμα τον ποιητικό λόγο, διότι πίστευε ότι η αναζήτηση της αλήθειας υπηρετείται αυστηρά από τη λιτότητα και τη σαφήνεια. Έτσι, τα σχήματα λόγου δεν είναι ιδιαίτερα συχνά. Εδώ, εντοπίζουμε τα εξής:

Αντιθέσεις: «ή μὲν διανοητικὴ ≠ ἡ δ' ἠθικὴ», «ἐξ ἔθους ≠ φύσει»

Πολυσύνδετα σχήματα: «καὶ τὴν γένεσιν καὶ τὴν αὖξισιν», «οὔτ' ἄρα φύσει οὔτε παρὰ φύσιν»

Συσσώρευση αρνήσεων: «οὐδεμία», «οὐθέν», «οὐκ ἂν ἐθισθείη», «οὐδ' ἂν ἐθίζῃ», «οὐδέ τὸ πῦρ», «οὐδ' ἄλλο», «οὐδέν», «οὔτ' ἄρα ...», «οὔτε παρὰ φύσιν»

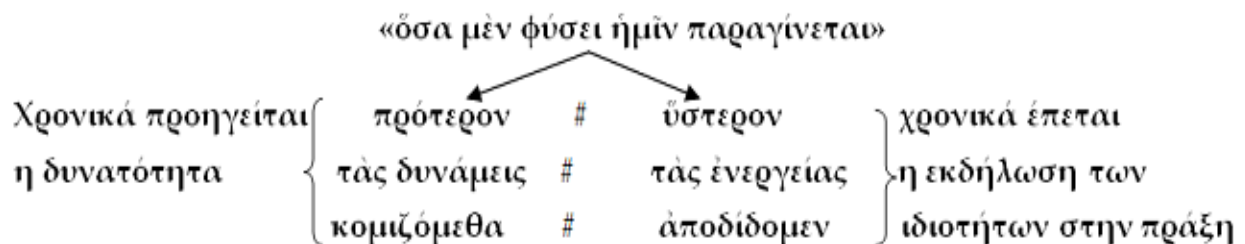
Παραδείγματα: πέτρα – φωτιά

Γ) «Ἔτι ὅσα μὲν φύσει... οὐ χρησάμενοι ἔσχομεν)»

Ἡ δυνάμει ΚΑΙ ενεργεῖα ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΙΣ ΦΥΣΙΚΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

«Ἔτι...»

Με τὴ λέξη **ἔτι** ὁ Ἀριστοτέλης δηλώνει ἢ ὅτι εἰσάγει νέο ἐπιχείρημα (που ἐρχεται νὰ προστεθεῖ στα προηγούμενα) ἢ ὅτι προχωρεῖ σε βαθύτερη ἐξέταση τοῦ θέματός του. Το νέο του λοιπὸν ἐπιχείρημα εἶναι ἐδῶ το ἀκόλουθο: «Ορισμένα πράγματα ὁ ἄνθρωπος τα ἔχει ἐκ φύσεως (τὴν ὄραση π.χ. ἢ τὴν ἀκοή)· στὴν περίπτωση λοιπὸν αὐτῶν τῶν πραγμάτων κάνουμε τὴ διαπίστωση ὅτι αὐτὰ στὴν ἀρχὴ ὑπάρχουν μέσα μας ὡς δυνατότητες· στὶς σχετικὲς ἐνέργειες προχωροῦμε ἀργότερα (ἐπειδὴ γεννιέμαι με τὴν ἰκανότητα νὰ βλέπω, «ἀρχίζω κάποια στιγμή» νὰ βλέπω· ἢ: ἐπειδὴ γεννιέμαι με τὴν ἰκανότητα νὰ ἀκούω, «ἀρχίζω κάποια στιγμή» νὰ ἀκούω). Δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο με τὶς ἀρετές· στὴ δική τους περίπτωση πρέπει νὰ προηγηθοῦν οἱ ἐνέργειες, ἀν εἶναι νὰ βρεθῶ κάποια στιγμή νὰ ἔχω πια τὴν κάθε ἐπιμέρους συγκεκριμένη ἰδιότητα = δύναμη = ἰκανότητα νὰ συμπεριφέρομαι ἔτσι ἢ ἔτσι. Ἀν ἔτσι ἔχουν τα πράγματα, θα πει ὅτι οἱ ἀρετές δὲν ἀνήκουν σ' αὐτὰ που ὁ ἄνθρωπος τα ἔχει ἐκ φύσεως». **Τὸ «ἔτι» ἀποκτᾶ ἐδῶ μεταβατικὴ καὶ προσθετικὴ σημασία.**

Ὁ Ἀριστοτέλης ἀρχίζει τὸ νέο ἐπιχείρημα με ἀναφορὰ σε ὅσα ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀπὸ τὴ φύση καὶ ὄχι ἀπὸ εθισμό. Αὐτὰ, λοιπὸν, που δόθηκαν ἀπὸ τὴ φύση, δόθηκαν ἀρχικὰ ὡς δυνατότητες καὶ, ὅταν ἀναπτύχθηκαν πλήρως τα γνωρίσματά τους, ἐγίναν ἰκανότητες, περιήλθαν δηλαδὴ στὴν *ἐνεργεῖα* κατάσταση. Στὴν κατηγορία αὐτὴ κατατάσσει τὶς **αισθήσεις**, οἱ ὁποῖες δόθηκαν ὡς a priori στοιχεῖα τῆς ὑπαρξῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἐτσι ὁ ἄνθρωπος διαθέτει ἐκ τῶν προτέρων τα αἰσθητήρια ὄργανα, τα ὁποῖα του δίνουν τὴ δυνατότητα νὰ αἰσθάνεται, ὅταν ολοκληρωθεῖ ἡ ἀνάπτυξή τους. ΓΙΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΔΙΕΥΚΡΙΝΙΣΗ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τὴν ἀκοή καὶ τὴν ὄραση ὡς παραδείγματα, με τα ὁποῖα δείχνει ὅτι ὁ ἄνθρωπος διαθέτει πρῶτα τὴ δυνατότητα νὰ ἀκούει καὶ νὰ βλέπει καὶ στὴ συνέχεια ἀκούει καὶ βλέπει.

Η διάκριση **δύναμης** και **ενέργειας** απασχολεί τον Αριστοτέλη κυρίως στα *Μετά τα Φυσικά*, στο Θ βιβλίο. **Δύναμις** είναι η δυνατότητα ενός όντος να περνά από μια κατάσταση σε μια άλλη, που έχει ένα πράγμα ή ένα ον να γίνει ή να κάνει κάτι φτάνοντας στο τέλος του, στην τελειοποίησή του, ενώ **ένέργεια** είναι η πραγμάτωση αυτής της δυνατότητας. Για τον Αριστοτέλη, η «ένέργεια» έχει μεγαλύτερη σημασία από τη «δύναμιν», αφού η πρώτη εξαρτάται από την προσπάθεια που καταβάλλει κάθε άνθρωπος, την προσωπική ευθύνη και προαίρεση, ενώ η δεύτερη σχετίζεται με τη φύση και υπάρχει ανεξάρτητα από τον άνθρωπο. Στο κείμενο συνδέει «τὰς δυνάμεις» με το «πρότερον» και «τὰς ἐνεργείας» με το «ὑστερον» εννοώντας ότι οι «δυνάμεις» έχουν χρονική προτεραιότητα – και όχι λογική και οντολογική – έναντι των «ἐνεργειῶν». Ο Αριστοτέλης αποδεικνύει τη λογική και οντολογική προτεραιότητα της «ενέργειας» έναντι της «δύναμης» με τρία επιχειρήματα:

1. Η «ένέργεια» αποδίδει μια συνθετότερη έννοια από ό,τι η «δύναμη», γιατί συνδέεται με την ύπαρξη ενός πράγματος, δηλαδή με την πλήρη ανάπτυξη των στοιχείων που το συνιστούν.
2. Για να οδηγηθεί το δυνάμει ον στην ενεργεία κατάστασή του χρειάζεται την επίδραση μιας ενέργειας, γιατί η δύναμη και προϋποθέτει την ενέργεια και προκύπτει από αυτή. Άλλωστε η ενέργεια είναι ο σκοπός (οὔ ἕνεκα) του όντος και όχι η δύναμη. Σκοπός, τον οποίο εξυπηρετεί η δύναμη, είναι η ενέργεια και όχι αντίστροφα. Άρα η ενέργεια έχει οντολογική προτεραιότητα έναντι της δύναμης.
3. Η δυνατότητα μπορεί να εξελιχθεί σε ον, αλλά και σε μη ον. Η ενέργεια όμως ταυτίζεται μόνο με την ύπαρξη, το ον.

Η δύναμη και η ενέργεια στη θεωρία των τεσσάρων αιτίων

Ο Αριστοτέλης αποδίδει την ύπαρξη των πραγμάτων σε **τέσσερα αίτια**: την **ύλη**, την **ένέργεια**, τη **μορφή / είδος** και τον **σκοπό**. Αρχικά υπάρχει η ύλη, η άμορφη μάζα, η οποία με την ενέργεια παίρνει μορφή σύμφωνα με τον σκοπό, το τελικό αίτιο, που κατευθύνει το πέρασμα της ύλης από τη δυνάμει κατάσταση στην *ένεργεία*. Με αυτή τη συλλογιστική διαδικασία η άμορφη ύλη είναι δυνάμει ὄν, εμπεριέχει δηλαδή τη δυνατότητα να γίνει *ένεργεία ὄν*. Έτσι ο Αριστοτέλης εξηγεί τη γένεση των μορφών ζωής και των μορφών της τέχνης. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του μάρμαρου, που «δυνάμει» είναι άγαλμα. Αν, όμως, το σμιλέψει ο γλύπτης (ένέργεια + μορφή προς έναν σκοπό), θα γίνει άγαλμα, δηλαδή «*ένεργεία ὄν*».

Τα τρία είδη των δυνάμεων

Στο έργο του *Μετὰ τὰ Φυσικά* (Θ5.1047b 31-35): «Ἀπασῶν δὲ τῶν δυνάμεων οὐσῶν τῶν μὲν συγγενῶν οἷον τῶν αἰσθήσεων, τῶν δὲ ἔθει οἷον τῆς τοῦ αὐλεῖν, τῶν δὲ μαθήσει οἷον τῆς τῶν τεχνῶν», ο Αριστοτέλης διακρίνει τρία είδη δυνάμεων:

α. «εγγενείς», αυτές που υπάρχουν στον άνθρωπο από τη γέννησή του (π.χ. οι αισθήσεις) και συνδέονται με το άλογο μέρος της ψυχής,

β. «εξ έθους», αυτές που τις αποκτά ο άνθρωπος με την άσκηση, τον εθισμό (π.χ. οι πρακτικές τέχνες, το παίξιμο ενός μουσικού οργάνου) και συνδέονται με το άλογο και με το λογικό μέρος της ψυχής και

γ. «εκ μαθήσεως», τις δυνάμεις που τις αποκτά ο άνθρωπος με τη μάθηση (π.χ. οι επιστημονικές γνώσεις) και συνδέονται και αυτές με το λογικό μέρος της ψυχής.

Δ) «τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν... τὰ δ' ἀνδρεία ἀνδρείοι.»

Η δυνάμει ΚΑΙ ενεργεία ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΣΤΙΣ ΑΡΕΤΕΣ

Ο Αριστοτέλης συνεχίζει με τις αρετές αντιθετικά προς τα φυσικά γνωρίσματα. Οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εν σπέρματι, αλλά τις αποκτούμε με τις πράξεις μας. Ο Αριστοτέλης εννοεί προφανώς ότι με τις αρετές συνδέονται δύο είδη πράξεων: **α)** οι πράξεις άσκησης με σκοπό την απόκτηση των αρετών, και αυτό αντιστοιχεί στη δυνάμει κατάσταση και **β)** οι πράξεις της αρετής, αφού έχει γίνει έξη, μόνιμο γνώρισμα του χαρακτήρα και αυτό αντιστοιχεί στην ενεργεία κατάσταση. Συνεπώς, στην ηθική αρετή και η δύναμις εκδηλώνεται ως ενέργεια, ως πράξη προς απόκτησή της, ενώ η ενέργεια ως πράξη εφαρμογής της κατακτημένης ήδη ιδιότητας. Οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα έμπρακτης ενεργοποίησης του ανθρώπου και κατακτώνται με την άσκησή του σε αυτές. Για να διευκρινίσει περισσότερο ο Αριστοτέλης ότι η κατάκτηση των ηθικών αρετών είναι αποτέλεσμα προηγούμενης άσκησης και πράξης, αναφέρεται στις **τέχνες**, για να δείξει ότι ο άνθρωπος αποκτά τεχνικές / πρακτικές δεξιότητες, αφού προηγουμένως έχει εξασκηθεί σε αυτές. Τέλος, ενισχύει τη θέση του με παραδείγματα για τις τεχνικές δεξιότητες και τις ηθικές αρετές, από τα οποία φαίνεται ότι ούτε οι τεχνικές δεξιότητες ούτε οι ηθικές αρετές είναι έμφυτες, αλλά προϊόντα εξάσκησης και προγύμνασης σε αυτές.

α. Όσα έχουμε μέσα μας εκ φύσεως («ὄσα μὲν φύσει ἡμῖν παραγίνεται»)

Ο Αριστοτέλης ξεκινάει το συλλογισμό του διερευνώντας πρώτα τι συμβαίνει σε όσα χαρακτηριστικά έχουμε μέσα μας εκ φύσεως. Αυτά έχουν **εκ των προτέρων** μέσα τους τη **δυνατότητα** να πραγματωθούν, αλλά η **πραγμάτωσή** τους έρχεται **ύστερα** χωρίς να χρειάζεται ο εθισμός, η επανάληψη μιας ενέργειας. Για να αποδείξει τα λεγόμενά του ο φιλόσοφος, χρησιμοποιεί το **παράδειγμα των αισθήσεων**: την όραση και την ακοή δεν τις αναπτύξαμε μέσα από την εξάσκηση, αντιθέτως υπάρχουν ήδη αναπτυγμένες μέσα μας και περνάμε αμέσως στη χρησιμοποίησή τους.

β. Οι ηθικές αρετές («τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ενεργήσαντες πρότερον»)

Αντίθετα, στις ηθικές αρετές **προηγείται η ενέργεια**, δηλαδή η εξάσκηση, η επανάληψη μιας ενέργειας, και **ακολουθεί η κατάκτηση της ηθικής αρετής**. Αλλά για να γίνει η αρετή από προδιάθεση αποκτημένη ιδιότητα, είναι ανάγκη ο άνθρωπος να ασκηθεί σε αυτή. Ο Αριστοτέλης για τον τρόπο άσκησης αναφέρει «γιατί όσα πρέπει να κάνουμε

αφού τα μάθουμε, τα μαθαίνουμε κάνοντάς τα («ἂ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μανθάνομεν»). Δύο παραδείγματα από την καθημερινή ζωή, που αφορούν τις **πρακτικές τέχνες** αποδεικνύουν την αλήθεια της θέσης αυτής: για να αποκτήσει δηλαδή κανείς την ικανότητα του οικοδόμου ή του κιθαριστή πρέπει πρώτα να εξασκηθεί στο χτίσιμο ή στο παίξιμο της κιθάρας αντίστοιχα. Αναλογικά με τα δύο αυτά παραδείγματα αναφέρονται τρία παραδείγματα από τον χώρο της ηθικής, από τα οποία φαίνεται ότι οι δίκαιοι, οι σώφρονες και οι ανδρείοι αποκτούν τις συγκεκριμένες ιδιότητες έχοντας ασκηθεί σε αντίστοιχες δίκαιες, συνετές και ανδρείες πράξεις. Αυτό, λοιπόν, που συμβαίνει στις πρακτικές τέχνες, συμβαίνει και στις ηθικές αρετές (αναλογία με τρία **παραδείγματα ηθικών αρετών**: της δικαιοσύνης, της σωφροσύνης και της ανδρείας): **με την επανάληψη και τον εθισμό σε ηθικές πράξεις αποκτούμε τις ηθικές αρετές.**

Συνοπτική νοηματική απόδοση του συλλογισμού

1^η προκείμενη: σε όσα υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως προηγείται η ύπαρξη και η δυνατότητα μιας ενέργειας και ακολουθεί η ενέργεια, η πραγμάτωση της δυνατότητας (δύναμις → ενέργεια)

2^η προκείμενη: στις ηθικές αρετές προηγείται η ενέργεια, ο εθισμός και η επανάληψη μιας πράξης και ακολουθεί η κατάκτησή τους Πράξεις που προσδίδουν αρετή → πράξεις που απορρέουν από την αγαθή φύση.

Συμπέρασμα: οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, αφού δεν ακολουθούν την πορεία όσων υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως.

Η χρήση των χρονικών επιρρημάτων «πρότερον - ὕστερον» και «πολλάκις»

Προκειμένου ο Αριστοτέλης να αποδώσει τη χρονική προτεραιότητα των δυνάμεων έναντι των ενεργειών (δύναμις → ενέργεια) σε όσα χαρακτηριστικά υπάρχουν μέσα μας εκ φύσεως, συνδέει τις δυνάμεις με το «πρότερον» και με απαρέμφατα ή μετοχές αορίστου που δηλώνουν το προτερόχρονο («ἰδεῖν», «ἀκοῦσαι», «χρησάμενοι»). Αντίθετα, για να αποδώσει την αντίθετη πορεία που ακολουθείται στις ηθικές αρετές (ἐνέργεια → δύναμις), συνδέει τη μετοχή «ἐνεργήσαντες» με το «πρότερον», για να δηλώσει το προτερόχρονο, ή τις μετοχές ενεστώτα «ποιοῦντες» και «πράττοντες», για να δηλώσει το σύγχρονο. Ἐτσι, αν προσπαθήσουμε να συσχετίσουμε τα παραπάνω με τα παραδείγματα που δίνονται στο κείμενο (αισθήσεις – τέχνες – αρετές) και με τα δύο

ζεύγη των αριστοτελικών όρων «πρότερον - ύστερον» και «δυνάμει - ένεργεία», προκύπτει το εξής διάγραμμα:

φύσει (αισθήσεις)

πρότερον δυνάμει → **ύστερον** ένεργεία

έξ έθους (τέχνες)

πρότερον ενέργειες προς κατάκτηση της τεχνικής δύναμης → **ύστερον** ενέργειες από την κατακτημένη τεχνική δεξιότητα

έξ έθους (αρετές)

πρότερον ενέργειες προς κατάκτηση της ηθικής δύναμης → **ύστερον** ενέργειες από την κατακτημένη ηθική ιδιότητα

Χαρακτηριστική είναι η χρήση του επιρρήματος «**πολλάκις**». Παρόλο που αναφέρεται σε όσα χαρακτηριστικά έχουμε εκ φύσεως, η χρήση του υποδηλώνει ότι για την κατάκτηση των ηθικών αρετών είναι απαραίτητη η άσκηση και η επανάληψη.

Πώς είναι δυνατόν η κατάκτηση της αρετής να είναι μεταγενέστερη, αφού, για να κάνει κανείς μια ενάρετη πράξη (π.χ. δίκαιη πράξη), πρέπει να είναι ήδη ενάρετος (π.χ. δίκαιος):

Για να λυθεί αυτή η απορία, πρέπει να σταθούμε σε επισημάνσεις που ο Αριστοτέλης θα κάνει σε επόμενη ενότητα. Οι πραγματικά ηθικές πράξεις, λοιπόν, γίνονται με ηθικό τρόπο και διαφοροποιούνται από τις πράξεις που προηγούνται και επαναλαμβάνονται, με τις οποίες έχουν εξωτερικές ομοιότητες. Επίσης δεν είναι τυχαίες ούτε γίνονται κατόπιν υποδείξεως, αλλά αυτός που τις κάνει, πρέπει:

α. να έχει συνείδηση των πράξεών του,

β. να τις έχει επιλέξει ενσυνείδητα και να έχει δηλώσει με σαφήνεια την προτίμησή του γι' αυτές,

γ. να έχει κάνει τις πράξεις αυτές μόνιμο, σταθερό και αμετάβλητο τρόπο συμπεριφοράς του.

Οι ηθικές αρετές δεν υπάρχουν μέσα μας εν σπέρματι, αλλά τις αποκτούμε με τις πράξεις μας. Όπως σημειώνει και W.D.Ross, για να εξηγήσει το παράδοξο πώς πράττουμε αγαθά έργα, αν δεν είμαστε αγαθοί, υπάρχει διαφορά «ανάμεσα στις πράξεις

που προσδίδουν αρετή και σε αυτές που απορρέουν από την αγαθή φύση». Ο Αριστοτέλης εννοεί προφανώς ότι με τις αρετές συνδέονται δύο είδη πράξεων: α) οι πράξεις άσκησης με σκοπό την απόκτηση των αρετών, και αυτό αντιστοιχεί στη δύναμι κατάσταση και β) οι πράξεις της αρετής, αφού έχει γίνει έξη, μόνιμο γνώρισμα του χαρακτήρα και αυτό αντιστοιχεί στην ενεργεία κατάσταση. Συνεπώς, στην ηθική αρετή και η δύναμις εκδηλώνεται ως ενέργεια, ως πράξη προς απόκτηση της αρετής, ενώ η ενέργεια ως πράξη εφαρμογής της κατακτημένης ήδη αρετής. Οι ηθικές αρετές είναι αποτέλεσμα έμπρακτης ενεργοποίησης του ανθρώπου και κατακτώνται με την άσκησή του σε αυτές.

ΑΙΣΘΗΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί τα παρακάτω εκφραστικά μέσα, προκειμένου να ενισχύσει το επιχείρημά του:

α. Αντιθέσεις:

«ὄσα μὲν φύσει ... ≠ τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν», «τὰς δυνάμεις τούτων **πρότερον** κομιζόμεθα ≠ **ὑστερον** δὲ τὰς ἐνεργείας ἀποδίδομεν», «οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ... **ἀλλ'** ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα»

β. Αναλογίες:

«τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, **ὥσπερ** καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν», «ἂ γὰρ δεῖ μαθόντας ποιεῖν, ταῦτα ποιοῦντες μαθάνομεν ... - **οὕτω δὴ** καὶ τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα ...»

γ. Παραδείγματα:

Ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί δύο ζευγάρια παραδειγμάτων:

ὄραση – ακοή, οικοδόμοι – κιθαριστές

Επιπλέον, παρατηρούμε και τη χρήση άλλων εκφραστικών μέσων:

α. Σχήμα κατ' ἄρση και θέση:

«οὐ γὰρ ἐκ τοῦ πολλάκις ἰδεῖν ... **ἀλλ'** ἀνάπαλιν ἔχοντες ἐχρησάμεθα»

β. Σχήμα ἐξ ἀναλόγου:

«τὰς δ' ἀρετὰς λαμβάνομεν ἐνεργήσαντες πρότερον, ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν»
(εννοείται : ἐνεργοῦμεν πρότερον)

γ. Σχήμα ἀπὸ κοινοῦ:

«οἰκοδομοῦντες οἰκοδόμοι γίνονται καὶ κιθαρίζοντες κιθαρισταὶ (γίνονται)»

«τὰ μὲν δίκαια πράττοντες δίκαιοι γινόμεθα, τὰ δὲ σώφρονα (πράττοντες) σώφρονες (γινόμεθα), τὰ δ' ἀνδρεῖα (πράττοντες) ἀνδρεῖοι (γινόμεθα)»

δ. Πολυσύνδετο σχήμα:

«τὰ **μὲν** δίκαια ..., τὰ **δὲ** σώφρονα ..., τὰ **δ'** ἀνδρεῖα ...»

ε. Εναλλαγή πρώτου και τρίτου πληθυντικού προσώπου:

Παρατηρούμε και σ' αυτή, αλλά και σε επόμενες ενότητες ότι, όταν ο Αριστοτέλης αναφέρεται σε ανθρώπους (στους οποίους συμπεριλαμβάνει και τον εαυτό του), χρησιμοποιεί το α' πληθυντικό πρόσωπο. Συγκεκριμένα, στο κείμενο αυτό χρησιμοποιεί

οχτώ ρήματα σε αυτό το πρόσωπο: «κομιζόμεθα», «ἀποδίδομεν», «ἐλάβομεν», «ἐχρησάμεθα», «ἔσχομεν», «λαμβάνομεν», «μανθάνομεν», «γινόμεθα». Όταν, πάλι, αναφέρεται στους οικοδόμους ή τους κιθαριστές, χρησιμοποιεί το γ' πληθυντικό πρόσωπο. Η αλλαγή αυτή ίσως να οφείλεται στο ότι ο φιλόσοφος δεν είχε προσωπική επαφή με τις τέχνες και τους τεχνίτες και χρησιμοποιεί το γ' πληθυντικό πρόσωπο, όταν πρόκειται για δεξιότητες που αφορούν τον καταμερισμό της εργασίας και συνεπώς οι δεξιότητες δεν είναι γνώρισμα όλων των ανθρώπων. Αντίθετα, χρησιμοποιεί το α' πληθυντικό πρόσωπο, όταν αναφέρεται στις ηθικές αρετές και συνεπώς σε γνωρίσματα που αφορούν όλους τους ανθρώπους ανεξαιρέτως.

Ωστόσο, μας προβληματίζει ότι σε επόμενες ενότητες (πχ. 4^η και 6^η) εναλλάσσει τα πρόσωπα («γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι», «οἱ μὲν γὰρ σώφρονες καὶ πρᾶοι γίνονται») ή χρησιμοποιεί γ' πληθυντικό εκεί που θα περιμέναμε α' πληθυντικό («ἀγαθὸς ἄνθρωπος γίνεται», ενώ θα περιμέναμε «ἀγαθοὶ ἄνθρωποι γινόμεθα»).

Από τα παραπάνω, λοιπόν, μπορούμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η χρήση γ' προσώπου δεν αποτελεί συνειδητή επιλογή, αλλά χρησιμοποιείται μάλλον ασυναίσθητα και προσδίδεται μ' αυτόν τον τρόπο ποικιλία στον λόγο. Ας μην ξεχνάμε, άλλωστε, ότι τα κείμενα του Αριστοτέλη προέρχονται από προσωπικές του σημειώσεις, που χρησιμοποιούσε στις παραδόσεις των μαθημάτων του. Είναι, λοιπόν, εύλογο σ' αυτές τις σημειώσεις να έχουν παρεισφρήσει και στοιχεία του προφορικού λόγου.

στ. «ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν»

Άλλο ένα στοιχείο αυθόρμητου και προφορικού λόγου συναντάμε στη φράση «ὥσπερ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων τεχνῶν». Ο προσθετικός «καὶ» εδώ είναι περιττός, ενώ ο προσδιορισμός «ἄλλων» υποδηλώνει ότι οι αρετές είναι και αυτές τέχνες, κάτι βέβαια που δεν ισχύει. Κανονικά, λοιπόν, η παραβολική φράση θα έπρεπε να είναι ως εξής: «ὥσπερ ἐπὶ τῶν τεχνῶν». Υπενθυμίζουμε και πάλι ότι τα κείμενα του Αριστοτέλη προέρχονται από προσωπικές του σημειώσεις, που χρησιμοποιούσε στις παραδόσεις των μαθημάτων του. Είναι, λοιπόν, εύλογο σ' αυτές τις σημειώσεις να έχουν παρεισφρήσει και στοιχεία του προφορικού λόγου.